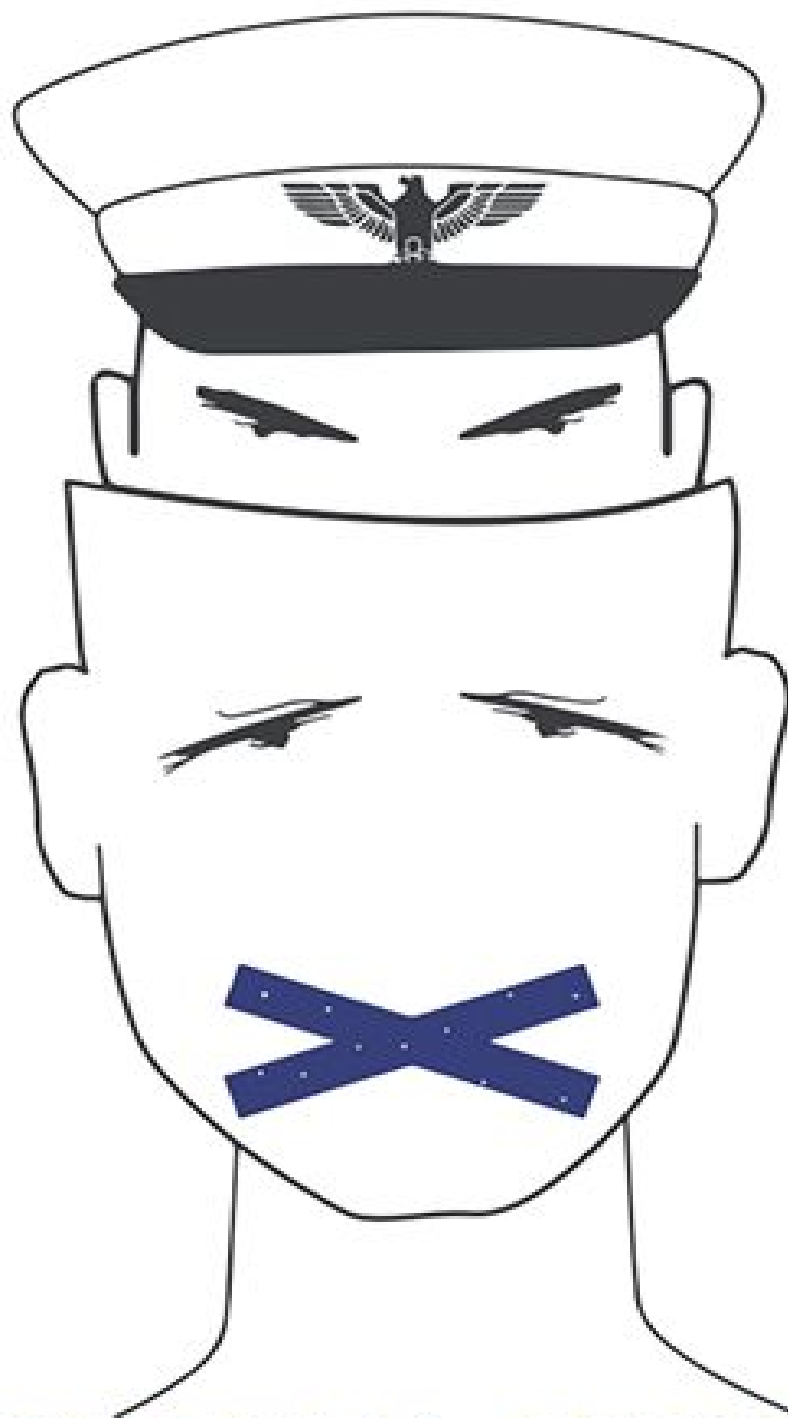

Проблема Спінози

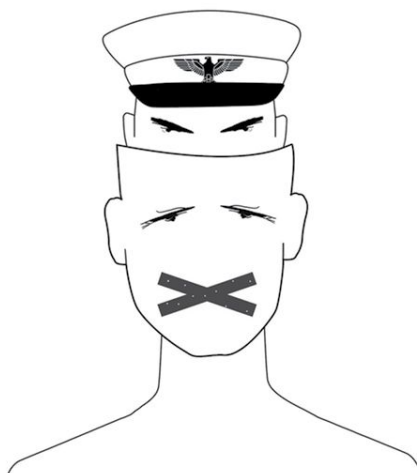
Про книгу

Це історія абсолютної невловимості. Коли філософ із XVII століття та нацистський фанатик із XX століття раптом простягли один одному руки. Офіцер служби Розенберґа грабує, опечатує й експропріює фонди крихітного музейчика, вважаючи, що тамтешня бібліотека може допомогти нацистам у розв'язанні таємничої «проблеми Спінози». Проблеми, що могла обернутися катастрофою, здатною зронити зерно сумніву, яке знищить бутафорські «арійські» постулати. Зразковий німець Альфред Розенберґ і не помітив, як, захопившись геніальністю єврейського філософа, опинився на межі внутрішньої кризи. Що переможе, сліпа ненависть чи просвітлена мудрість? Історія вже дала відповідь. Але чи остаточну?

ІРВІН ЯЛОМ

ПРОБЛЕМА СПІНОЗИ

IRVIN D. YALOM

THE SPINOZA PROBLEM

 HarperCollins *Publishers*

ІРВІН ЯЛОМ

ПРОБЛЕМА СПІНОЗИ

ХАРКІВ **КЛУБ**
2021 СІМЕЙНОГО
ДОЗВІЛЯ

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
2021

ISBN 978-617-12-8810-2 (epub)

Жодну з частин цього видання не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі без письмового дозволу видавництва

Електронна версія зроблена за виданням:

УДК 159.9
Я51

Перекладено за виданням: Yalom I. D. *The Spinoza Problem : A Novel* / Irvin D. Yalom. —
New York : Basic Books, 2012. — 336 p.

Вперше опубліковано *Basic Books, A Member of the Perseus Books Group*

Переклад здійснюється з дозволу *Sandra Dijkstra Literary Agency*

Переклад з англійської *Андрія Зорницького*

Дизайнер обкладинки *Петро Вихорь*

ISBN 978-617-12-8591-0

ISBN 978-0-465-02963-1 (англ.)

© Irvin D. Yalom, Dr, 2012
© Hemiro Ltd, видання українською мовою, 2021

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», переклад і художнє оформлення, 2021

Присвячую Мерилін

Пролог

Спінозою я цікавився давно й уже не один рік хотів написати про цього вільнодумця сімнадцятого століття, автора праць, які воістину змінили цей світ, такого самотнього — без родини, без спільноти. Сього провісника секуляризації, ліберально-демократичного політичного устрою та підйому природничих наук, який торував шлях епосі Просвітництва. Я і собі схильний до іконоборства — мабуть, тому мене завжди захоплював той факт, що у двадцятичотирирічному віці його відлучили від громади євреї, а відтак до скону піддавали цензурі ще й християни. І це дивне відчуття спорідненості зі Спінозою сильнішало від усвідомлення, що й Ейнштейн — один із моїх найперших героїв — був спінозистом. Коли Ейнштейн вів мову про Бога, то йшлося саме про Бога Спінози — Бога, повністю еквівалентного природі, Бога, який охоплює все суще, і Бога, «який не грає в кості зі Всесвітом». Під цим він мав на увазі, що всі без винятку події відбуваються відповідно до природних законів.

А ще я гадаю, що чимало з доробку Спінози — як-от і в Ніцше із Шопенгауером, на чиїх біографіях і філософії ґрунтувалися два мої попередні романи, — безпосередньо стосується царини психіатрії та психотерапії (наприклад, що причиною переконань, думок і почуттів є досвід, що пристрасті можна вивчати безпристрасно, що розуміння веде до трансцендентності), тож мені хотілося вшанувати його внесок у формі роману ідей.

Але як писати про людину, що жила аж таким споглядальним життям, позначеним украй небагатьма зовнішніми пертурбаціями? Він був надзвичайно замкнений, тож так і не розкрив своєї особистості в написаних творах. У мене не було ані дрібки матеріалу, що зазвичай надається для оповіді, — ні сімейних драм, ні любовних інтрижок, заздрощів, кумедних, анекдотичних випадків, чвар, сварок або примирень. Він вів розлоге листування, та після його смерті колеги, за вказівками адресанта, повидаляли з його послань усі особисті місця. Ні, зовнішнього драматизму в його біографії було мало: більшість дослідників мають Спінозу за мирну та лагідну душу, а дехто порівнює його буття із життями християнських святих, ба навіть з Ісусовим.

Тож я поклав собі написати роман про його внутрішнє життя, адже саме так мої особисті здобутки могли допомогти розповісти історію Спінози. Той-бо, зрештою, був людиною, а значить, неодмінно потерпав від тих-таки основоположних для кожної особи конфліктів, що не давали спокою мені та багатьом моїм пацієнтам протягом десятиліть. У нього неминуче мала виникнути сильна емоційна реакція, коли його, двадцятичотирирічного, вигнала зі своїх лав амстердамська єврейська громада, наклавши *хеґрем* — нескасовний наказ кожному єврею, зокрема й рідним відлученого, довіку того уникати. Жоден з одноплемінників ніколи більше не мав права розмовляти з ним, вести торговельні справи, читати його писання чи фізично наближатися до нього менш як на п'ятнадцять футів¹. Ну й, звісна річ, немає того, хто не жив би внутрішнім життям — із фантазій, мрій, пристрастей і туги за коханням. Приблизно чверть найважливішої праці Спінози — «Етики» — присвячено «звільненню з ярма пристрастей». Як психіатр я був переконаний, що він не міг би написати того розділу, якби не мав досвіду свідомого приборкання власних.

Та все ж я не один рік вимушено зволікав, бо ніяк не міг підшукати необхідної для роману історії — аж доки п'ять років тому все не змінилося під час поїздки в Голландію. Я прибув туди з лекціями і — як частину винагороди — зажадав собі (й отримав!) «день Спінози». Секретар голландського Товариства «Будинок Спінози» та провідний фахівець із філософії Спінози погодилися провести зі мною день у відвідинах усіх важливих місць, пов'язаних із цим іменем, — його помешкань, могили і, що найпринадніше, Музею Спінози в Рейнсбургу. Там-то мені і явилось одкровення.

До Музею Спінози в Рейнсбургу, хвилин за сорок п'ять їзди від Амстердама, я заходив із палким нетерпінням, шукаючи — чого? Можливо, зустрічі з духом Спінози. А може, історії. Але щойно ступивши всередину, я одразу ж пережив розчарування. Видавалося сумнівним, щоб цей маленький бідний музейчик міг наблизити мене до нього. Єдиними більш-менш автентичними речами були 151 том особистої бібліотеки Спінози, тож я негайно звернувся до них. Мої гостинні господарі надали мені вільний доступ, тож я брав із полиці один фоліант сімнадцятого століття за іншим, тримав у руках і вдихав

їхній запах, сповнюючись трепету від доторку до речей, яких свого часу торкалися руки Спінози.

Але за мить мене вивів із цієї замріяності один із господарів:

— Звісно, докторе Ялом, майно Спінози — ліжко, одяг, взуття, письмове приладдя та книжки — після його смерті було продано з торгів, щоб покрити видатки на похорон. Розпродані книжки розкидало по всіх усядах, але, на щастя, до початку аукціону нотар склав їхній повний перелік, і понад двісті років по тому один єврейський філантроп знову зібрав більшість тих видань — аналогічних примірників із таким самим роком і місцем друку. Тож ми називаємо її «бібліотека Спінози», але насправді це репліка. Його пальці ніколи не торкалися цих сторінок.

Я відвернувся від бібліотеки й задивився на портрет Спінози, який висів на стіні, і незабаром відчув, як розчиняюсь у тих величезних, сумних, мигдалюватих очах із важкими повіками. То був ледь не містичний досвід — зі мною таке рідко траплялося. Але тут мій господар промовив:

— Ви можете цього не знати, але схожості зі справжнім Спінозою він не має. Це всього-на-всього образ із уяви якогось художника, нав'язаний кількома рядками словесного опису. Якщо прижиттєві замальовки Спінози й були, то жодна з них до нас не дійшла.

«То, може, це буде історія абсолютної невловимості?» — подумалося мені.

Розглядаючи в наступній залі апарат для шліфування лінз — теж не власне устаткування Спінози, але подібне до нього, про що сповіщала музейна табличка, — я почув, як у залі з бібліотекою хтось із господарів згадав про нацистів.

А тому зайшов туди знову:

— Що? Тут побували нацисти? У цьому музеї?

— Так... Через кілька місяців після голландського бліцкригу війська *ERR* підкотили на своїх шикарних лімузинах і розграбували геть усе — книжки, бюст, портрет Спінози — все доценту. Вивезли, а відтак опечатали й експропріювали музей.

— *ERR*? Що означають ці літери?

— *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg*. «Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга». Того самого, Альфреда Розенберга, — головного ідеолога нацистів з антисемітизму. Він завідував трофеями

для Третього Райху, і за його наказами *ERR* мародерствував по всій Європі — спершу забирав лише речі євреїв, а пізніше, під кінець війни, і будь-що цінне.

— То, виходить, Спінозі ці книжки, так би мовити, троюрідні? — запитав я. — Ви ж бо маєте на увазі, що їх знову довелося скуповувати, уже вдруге комплектуючи його бібліотеку?

— Ні. Вони якимось дивом уціліли, і після війни їх повернули сюди — за винятком усього декількох зниклих примірників.

— Неймовірно! — «Ось тобі й історія», — промайнуло в думці. — Але навіщо Розенберг узагалі морочився із цими книжками? Я розумію: щось вони та коштують, адже йдеться про стародруки сімнадцятого століття й давніші, але чому його люди просто не ввірвалися в Державний музей Амстердама й не привласнили одного-єдиного Рембрандта, що вартує в п'ятдесят разів більше, ніж уся тутешня колекція?

— Ні, не в тім річ — ішлося не про гроші. В Оперативного штабу був якийсь загадковий інтерес до Спінози. Нацистський офіцер, підлеглий Розенберга, який безпосередньо вилучав бібліотеку, додав до свого службового рапорту цікаве речення: «Вона містить цінні стародруки, що вкрай важливі для вивчення проблеми Спінози». Якщо хочете, з тим донесенням можна ознайомитися в інтернеті — його долучено до офіційної документації Нюрнберзького процесу.

Я почувався приголомшеним.

— «Для вивчення проблеми Спінози»? Не розумію. Що він мав на увазі? У чому нацисти вбачали «проблему Спінози»?

На це мої господарі, неначе дует мимів, знизали плечима й розвели руками.

Але я напосівся:

— То, кажете, заради цієї «проблеми Спінози» тутешні книжки зберегли, а не спалили, як чимало чого іншого в Європі?

Ті кивнули.

— А де перебувала бібліотека, доки тривала війна?

— Ніхто не знає. На п'ять років книжки просто зникли, а відтак, у 1946-му, знову знайшлися — у німецькій соляній копальні.

— У соляній копальні? Неймовірно! — Я взяв із полиці один із томів — примірник «Іліади» шістнадцятого століття — і, погладжуючи

його, промовив: — То ця стара книжка прадавніх історій могла б розповісти і власну історію.

Мої господарі повели мене оглядати решту будинку. Я вдало підібрав момент для відвідин: небагато відвідувачів коли-небудь бачили іншу частину помешкання, позаяк її століттями займала проста робітнича родина. Але останній її член нещодавно помер, тож Товариство Спінози оперативно придбало цю власність і тепер саме починало реконструкцію, щоб доєднати її до музею. Пробрівши серед будівельного сміття крізь скромну кухоньку й вітальню, я зрештою піднявся вузькими стрімкими сходами у маленьку, непримітну спальню. Швидко обвівши поглядом простеньку кімнатчину, уже почав було спускатися, як раптом в око мені впала ледь помітна — два на два фути² — нерівність у кутку стелі.

— А це що таке?

Старий музейний доглядач піднявся на кілька сходинок, щоб поглянути, куди я показую, і пояснив мені, що то — потаємні дверцята, які ведуть до крихітного закапелка на горищі, де протягом усієї війни ховалися від нацистів двійко єврейок, немолода мати з дочкою.

— Ми годували їх і добре про них дбали.

Знадвору бушує вогненна буря! Чотирьох із п'яти голландських євреїв убивають нацисти! Але на другому поверсі будинку Спінози протягом усієї війни турботливо піклуються про двох жінок-єврейок, які ховаються на горищі. А внизу, на першому, офіцер служби Розенберґа грабує, опечатує та експропріює крихітний музейчик, уважаючи, що тамтешня бібліотека може допомогти нацистам у розв'язанні «проблеми Спінози». І що ж то в них була за проблема така? А раптом цей нацист, Альфред Розенберґ, теж — по-своєму та з власних причин — шукав підхід до Спінози? Я ввійшов до музею з одною загадкою, а вийшов звідти з двома.

І невдовзі по тому почав писати.

¹ ≈ 4,6 м. (Тут і далі прим. пер.)

² ≈ 0,6 м.

Розділ перший. Амстердам. квітень 1656 року

Щойно останні промені сонця відбиваються від вод Званенбургвалю, як Амстердам припиняє роботу. Фарбувальники збирають пурпурні й кармазинові тканини, що сушилися на кам'яних берегах каналу. Купці згортають навіси й зачиняють віконниці на вуличних ятках. Кілька робітників, що стомлено бредуть додому, зупиняються на перекус і голландський джин біля прилавків з оселедцями на каналі, а відтак продовжують свій шлях. Плин життя в Амстердамі повільний: місто в жалобі, бо й досі не оговталосся від чуми, що всього кілька місяців тому прибрала кожного дев'ятого.

За кілька метрів від каналу, у № 4 по Брестрат, збанкрутілий і дещо піддатий Рембрандт ван Рейн наносить останній мазок на картину «Яків благословляє синів Йосипа», ставить у нижньому кутку справа свій підпис, жбурляє на підлогу палітру й розвертається, ладнаючись спуститися вузькими гвинтовими сходами. Того дня цей будинок — якому через три століття судилося перетворитися на музей свого власника — стає свідком його ганьби: він кишить покупцями, що чекають не дочекаються аукціону, на якому буде продано все художникове майно. Безцеремонно розштовхуючи на сходах роззяв, той проходить крізь парадні двері, вдихає солоне повітря й шкандибає до таверни на розі.

А в Делфті, за сімдесят кілометрів на південь, починає своє сходження інший художник. Двадцятип'ятилітній Ян Вермеєр кидає останній погляд на свою нову картину — «У звідниці». Його очі повільно повзуть справа наліво. Першою зображено повію в шикарній жовтій блузці. Лепсько. Лепсько. Жовтизна відливає, наче шліфоване сонячне світло. Її оточує група людей. Чудово: кожен запросто міг би зійти з полотна й розпочати розмову. Вермеєр нахиляється ближче, щоб уловити крихітний, але пронизливий і хитрий, кинутий скося погляд молодика в дженджуристому береті. І киває своєму автопортретові в мініатюрі. Страшенно задоволений, він ставить у правому нижньому кутку свій підпис із розчерком.

А в тому ж таки Амстердамі, у № 57 по Брестрат, лише за два квартали від приготувань до розпродажу, які тривають у будинку Рембрандта, двадцятитрирічний купець (що народився лиш на кілька днів пізніше за Вермеєра й ним захоплюватиметься, але так і не познайомиться) готується зачиняти свою крамницю заморських товарів. Він видається надто тендітним і вродливим як на крамаря. У нього ідеальні риси обличчя, оливкова шкіра без жодного ґанджу та великі темні й одухотворені очі.

Купець востаннє роззирається довкола: на багатьох полицях не менш порожньо, ніж у нього в кишенях. Його останній фрахт із Баїї перехопили пірати, тож у продажу немає кави, цукру й какао. Старше покоління їхньої родини вело прибуткову імпортно-експортну оптову торгівлю, але тепер брати Спінози — Габріель і Бенту — збідніли та живуть лише з маленької крамнички, що торгує вроздріб. Вдихнувши затхле повітря, Бенту Спіноза з покірністю виявляє, що до запахів сушеного інжиру, ізюму, зацукрованого імбиру, мигдалю, нуту й випарів терпкого іспанського вина приміщується задушливий сморід щурячого посліду. А відтак господар виходить надвір і починає свій щоденний двобій із заіржавілим висячим замком на дверях крамниці. Аж раптом лякається незнайомого голосу, який звертається до нього манірною португальською:

— Це не ви будете Бенту Спіноза?

Той обертається і бачить перед собою двох незнайомців — зморених молодиків, які начебто прибули звідкись іздалеку. Один високий, із великою, масивною головою, що звисає наперед — неначе вона аж надто важка, щоб триматися прямо. Одяг на ньому добротний, але брудний і пожмаканий. А другий, у подертому селянському вбранні, стоїть позаду свого товариша. У нього довге сплутане волосся, карі очі, вольове підборіддя й різко окреслений ніс. Тримається він неприродно: рухаються лише очі — метушаться, наче сполохані пуголовки.

Спіноза сторожко киває.

— Я — Жако³ Мендоза, — каже той, що вищий. — Нам треба до вас — поспілкуватися з вами. Це мій двоюрідний брат, Франку Бенітеш. Я щойно привіз його з Португалії. Мій кузен переживає кризу. — І Жако поплескав Франку по плечі.

— Ясно, — відповідає Спіноза. — І що?

— Тяжку кризу.

— Це зрозуміло. Але навіщо вам я?

— Нам сказали, що ви — саме той, хто може допомогти. Можливо, єдиний.

— Допомогти?

— Франку втратив віру. Він в усьому сумнівається. У релігійних ритуалах. Молитвах. І навіть в існуванні Бога. Він постійно наляканий. Не може заснути. Й поговорює про самогубство.

— І хто ж це з дурного розуму направив вас сюди? Я всього-навсього купець, який веде невеличку торгівлю. Та й то, як бачите, без великих баришів. — Тут Спіноза тицьнув пальцем у запилюжене вікно, крізь яке виднілися напівпорожні полиці. — Наш духовний наставник — рабі Мортейра. Вам треба до нього.

— Ми прибули вчора й сьогодні зранку мали намір саме так і вчинити, але наш далекий родич, у якого ми зупинилися, відрадив: мовляв, Франку потрібен не суддя, а помічник. За його словами, рабі Мортейра суворий із маловірами та вважає, що всі португальські євреї, які навернулися до християнства, прирекли себе на вічне прокляття, хоч їм і довелося обирати між хрещенням і смертю. «Від розмови з рабі Мортейрою, — сказав він, — Франку тільки погіршає. Сходіть до Бенту Спінози. У нього не забракне мудрості на такі речі».

— Не розумію, про що мова... Я ж лише купець...

— Він стверджує, що, якби вам не довелося самому зайнятися сімейною справою після смерті старшого брата та батька, ви стали б наступним головним рабином Амстердама.

— Мені треба йти. У мене призначено зустріч, на яку я маю з'явитися.

— Ви йдете до синагоги, на суботню службу? Так? Ми теж. Я веду туди й Франку: він-бо мусить повернутися до віри. Можна ми підемо разом із вами?

— Ні, я йду на зовсім іншу зустріч.

— Яку таку «зовсім іншу»? — вирвалося в Жако, але він одразу ж спохопився. — Вибачайте. Не моя це справа. А чи не вийде в нас зустрітися завтра? Може, коли ваша ласка, ви допомогли б нам у суботу? Таке не заборонено, адже це *міцва*⁴. Ви нам потрібні. Мій кузен у небезпеці.

— Дивина, — похитав головою Спіноза. — Чого-чого, а такого прохання я ще не чував. Мені шкода, але ви помиляєтесь. І я нічим не можу бути вам корисний.

Аж тут Франку — який, доки Жако говорив, стояв, утупивши погляд у землю, — звів очі та видобув свої перші слова:

— Я не прошу багато — лише перемовитися з вами кількома словами. Невже ви відмовите своєму братові-єврею? Адже це ваш обов'язок перед подорожнім. Мені довелося втекти з Португалії, як-от і вашому батьку з родиною, щоб урятуватися від інквізиції.

— Але що я можу...

— Мого батька спалили на аутодафе всього рік тому. За який злочин? Знайшли сторінки Тори, закопані за будинком. А батькового брата, батька Жако, вбили невдовзі по тому. Отож у мене запитання. Подумайте про світ, де син вдихає запах смаленої плоті свого батька. Де Бог, який створив цей світ *таким*? І чому Він допускає такі речі? Ви засуджуєте мене за це запитання? — На кілька митей Франку зазирає глибоко в очі Спінозі, а відтак веде далі: — Звісно ж, чоловік, якого нарекли «благословенним» — *Бенту* португальською або *Барух* гебрайською, — не відмовить мені в розмові?

Спіноза із серйозним виглядом киває.

— Я побесідую з тобою, Франку. Скажімо, завтра опівдні?

— У синагозі? — уточнює той.

— Ні, тут. Зустрінемося осьде, у крамниці. Її буде відчинено.

— Крамницю? Відчинено? — втручається Жако. — У суботу?

— У синагозі родину Спіноз представляє мій молодший брат, Габріель.

— Але ж у священній Торі сказано, — наполягає той, не зважаючи на Франку, який смикає його за рукав, — що Господь повелів нам не працювати в суботу, а проводити цей святий день у молитвах до Нього й виконанні *міцвот*.

Спіноза обертається до співрозмовника та м'яко, наче наставник до юного учня, говорить:

— Скажи мені, Жако, ти віриш у всемогутність Господа?

Той киває.

— А в Його досконалість? Повноту в Самому Собі?

Жако знову погоджується.

— Ну, тоді ти, звісна річ, не заперечуватимеш і того, що довершена й досконала істота, за визначенням, не має ні потреб, ні недоліків, ні бажань, ні забаганок. Чи не так?

Жако замислюється, зволікає й вагається, а відтак обережно киває. Спіноза зауважує у Франку на вустах зародок усмішки.

— А коли так, — веде далі Спіноза, — то я беруся стверджувати, що Бог не має жодних побажань щодо того, *як саме* — ба навіть *чи взагалі* — ми будемо Його славити. Тож дозволь мені, Жако, любити Господа на власний лад.

Франку витріщає очі й обертається до кузена, немовби говорячи: «От бачиш, от бачиш? Ось той, кого я шукаю».

³ Португальська форма біблійного імені Яків.

⁴ *Міцва* (множ. *міцвот*, див. нижче) — досл. «заповідь, припис» (*давньоєврейськ.*). У побутовому сенсі — благодіяння, добрий учинок, що його вірянин-юдей може зробити навіть у суботу.

Розділ другий. Ревель, Естонія.

3 травня 1910 року

Час — 16:00

*Місце — лава в центральному коридорі напроти кабінету
Епштейна — директора Петровського реального училища, Петрі-
реальшуле*

На лаві совається шістнадцятилітній Альфред Розенберг, що мучиться непевністю: чому його викликали до кабінету директора? У хлопця жилавий торс, сіро-блакитні очі й тевтонське обличчя з витриманими пропорціями. На лоб, точно під бажаним кутом, спадає пасмо брунатного волосся. Темних кіл під очима немає — вони з'являться пізніше. Він високо тримає голову й зухвало випнув підборіддя, але його руки виказують тривогу, то стискаючись у кулаки, то розтискаючись.

Він схожий на кожного й ні на кого конкретно, цей майже чоловік, у якого все життя ще попереду. За вісім років він перебереться з Ревеля в Мюнхен, де стане плодовитим журналістом антибільшовицького й антисемітського спрямування. За дев'ять почує полум'яну промову на зборах Німецької робітничої партії, яку виголосить новий кандидат, ветеран Першої світової війни — Адольф Гітлер, й Альфред вступить до тієї партії невдовзі після нього. За двадцять — відкладе перо й тріумфально всміхнеться, завершивши останню сторінку своєї книжки «Міф ХХ століття». Їй судитиметься стати бестселером, який розійдеться мільйонами примірників і значною мірою складе ідеологічне підґрунтя нацистської партії, виправдовуючи винищення європейських євреїв. За тридцять — його солдати ввірвуться в маленький голландський музейчик у Рейнсбургі, де конфіскують особисту бібліотеку Спінози в сто п'ятдесят один том. А за тридцять шість у його очах із темними колами проступить спантеличення, і він заперечно похитає головою у відповідь на запитання американського ката в Нюрнбергу: «Останнє слово?»

Юний Альфред чує, як у коридорі розлягаються луною звуки кроків, що наближаються, і помічає гера Шефера, свого куратора й учителя німецької, а тому зривається на ноги, щоб привітати його. А той, проходячи повз нього й відчиняючи двері директорського кабінету, лише супиться й повільно похитує головою. Та вже перед самим порогом обертається до Альфреда й досить приязним тоном шепоче: «Розенбергу, минулого вечора ви розчарували мене — та що там, усіх нас — нерозсудливістю своєї промови. І цю нерозсудливість не скасувати тим фактом, що вас таки обрали старостою класу. Та навіть попри це я і досі вважаю, що ви не безнадійний. Усього за кілька тижнів вам випускатися. Не наробіть дурниць».

Передвиборча промова минулого вечора! Он воно що. Альфред ляскає себе долонею по лобі. Ну звісно — ось чому мене сюди викликали. Хоча поміж присутніх там були майже всі сорок учнів його випускного класу — здебільшого остзейські німці з деякими вкрапленнями росіян, естонців, поляків і євреїв — Альфред цілеспрямовано звернув свою балотувальну промову до німецької більшості та розворушив її душі словами про їхню місію охоронителів шляхетної германської культури. «Оберігайте нашу расу в чистоті, — казав він їм. — Не ослабляйте її забуттям наших шляхетних традицій, засвоєнням другосортних ідей, змішанням із нижчими расами». На цьому, мабуть, йому варто було б зупинитися. Та він захопився. І, цілком імовірно, зайшов надто далеко.

Аж тут його напівспогади-напівфантазії вриваються: відчиняються масивні двері, футів десять у висоту, і бас директора Епштейна рокоше: «*Herr Rosenberg, bitte, herein*»⁵.

Зайшовши, Альфред бачить, що директор і вчитель німецької сидять у кінці довгого, важкого столу темного дерева. У присутності директора Епштейна він завше почувався комашкою: той-бо мав понад шість футів зросту, величну поставу, пронизливі очі й густу, акуратно підстрижену бороду — усе свідчило про його владу.

Директор Епштейн жестом запрошує Альфреда сісти на стілець у протилежному кінці столу — помітно менший за два напівкрісла з високими спинками, що в його візаві. А відтак, не гаючи часу, одразу переходить до суті:

— То я, Розенбергу, — єврей за походженням, чи не так? І моя дружина теж єврейка, хіба ні? А євреї — нижча раса й не мають навчати німців? І, як я розумію, їм аж ніяк не можна доростати до директорів?

У відповідь ані слова. Альфред зітхає, силкується глибше втиснутись у стілець і похнюплює голову.

— Розенбергу, я правильно сформулював ваші погляди?

— Гер... е-е, гер директор, я захопився й говорив, не подумавши. Я гадав, що ці заяви буде сприйнято суто в загальному сенсі. Йшлося про балотувальну промову, і я говорив саме те, що від мене хотіли почути. — Краєчком ока Альфред помічає, що гер Шефер зсутулився у своєму напівкріслі, зняв окуляри й потирає очі.

— А, зрозуміло. То ви говорили суто в загальному сенсі? Але тепер ось він я, перед вами, — не загальний, а конкретний.

— Гер директор, я сказав тільки те, що думають усі німці. Ми мусимо оберігати нашу расу й культуру.

— А як бути зі мною та євреями?

Альфред знову мовчки похнюплюється. Хочеться глянути у вікно, що на півдорозі до іншого кінця столу, але він, передчуваючи недобре, зводить погляд на директора.

— Так, звісно, ви не можете відповісти. То, може, вам розв'яжуть язика мої слова про те, що ми з дружиною — чистокровні німці за походженням і що наші предки переселилися в Прибалтику в чотирнадцятому столітті? Ба більше: ми — побожні лютерани.

Альфред повільно киває.

— А все ж ви назвали мене та дружину євреями, — веде далі директор.

— Такого я не говорив. Я тільки сказав, наче ходять чутки...

— Чутки, що їх ви радо ширили заради власної вигоди — перемоги на виборах. Але скажіть мені, Розенбергу, на яких фактах вони ґрунтуються? Не зі стелі ж їх узято...

— Фактах? — Альфред хитає головою. — Е-е... Мабуть, на вашому прізвищі.

— А, то Епштейн — єврейське прізвище? Всі Епштейни — євреї, еге ж? Чи тільки половина? Чи лише деякі з них? Чи, може, хіба один із тисячі? Що показали ваші вчені дослідження?

Ні слова у відповідь. Альфред хитає головою.

— Невже попри природничу та філософську освіту, яку ви здобули в нашій школі, вам ніколи не спадає на думку спитати себе, звідки ви знаєте те, що знаєте? Хіба не в цьому один із найбільших уроків Просвітництва? Це що ж, ми підвели вас? Чи ви — нас?

Вигляд в Альфреда приголомшений. А гер Епштейн барабанить пальцями по довгому столу, а відтак веде далі.

— А ваше власне прізвище — Розенберг? Воно що, теж єврейське?

— Певен, що ні.

— А от я не надто цього певен. Дайте-но я наведу вам кілька фактів щодо прізвищ. Під час німецького Просвітництва... — Тут директор робить паузу, а відтак гаркає: — Розенбергу, ви хоч знаєте, коли була епоха Просвітництва й що то взагалі таке?

Поглядаючи на гера Шефера та з благанням у голосі, Альфред сумирно відповідає:

— У вісімнадцятому столітті. То... був... то був вік розуму й науки?

— Так, правильно. Гарзд. Уроки гера Шефера минули для вас не зовсім марно. Наприкінці того століття в Німеччині стали вживати заходів для перетворення євреїв на німецьких громадян: їх, зокрема, примушували обирати собі німецькі прізвища й платити за них. А тим, хто відмовлявся платити, могли дати щось сороміцьке — на кшталт Шмутцфінгер⁶ чи Дреклекер⁷. Більшість євреїв погодилися заплатити за кращі та благозвучніші прізвища — скажімо, щось пов'язане з квітами, як-от Розенблум⁸, чи з природою загалом, як-от Грюнбаум⁹. А ще популярнішими були назви родових замків. Замок Епштейн викликав шляхетні асоціації й належав славетному роду часів Священної Римської імперії, тож у вісімнадцятому столітті таке прізвище частенько обирали євреї, що жили поблизу. А дехто з них платив менші гроші за традиційні єврейські прізвища на кшталт Леві чи Коген. Що ж до вашого прізвища, Розенбергу, то воно теж дуже старовинне, але ось уже понад сто років як отримало друге життя, набувши в Німеччині поширення серед євреїв. І запевняю вас, що коли — чи якщо — ви потрапите на історичну батьківщину, у нашу Вітчизну, то неминуче помітите звернені до вас посмішечки й погляди скоса, а також почуєте плітки про єврейську кров у вашому родоводі. Скажіть мені, Розенбергу, як ви відреагуєте, коли таке станеться?

— Візьму приклад із вас, директоре, та заведу розмову про своє походження.

— Особисто я провів дослідження, простеживши генеалогію своєї родини за кілька століть. А ви?

Альфред хитає головою.

— А ви знаєте, як проводять такі дослідження?

І знову заперечне похитування голови.

— Тоді одним із ваших обов'язкових передатестаційних академічних проєктів стане вивчення методології генеалогічного пошуку та дослідження власного родоводу.

— Одним із моїх проєктів, гер директор?

— Так. Ви матимете два обов'язкових завдання, щоб у мене зникли будь-які сумніви щодо вашої готовності отримати атестат зрілості та

вступити до Політехнічного інституту. Після нашої сьогоднішньої розмови ми з гером Шефером підберемо вам іще один повчальний проєкт.

— Так, гер директор. — Лише тепер до Альфреда доходить уся скрутність його становища.

— Скажіть, Розенбергу, — веде далі директор Епштейн, — ви знали, що вчора ввечері на зборах були присутні й учні-євреї?

Той ледь помітно киває. Тож директор запитує:

— А вам не здалося, що пробуджені в них почуття та їхня реакція на ваші слова про євреїв не пасують до нашої школи?

— Я гадаю, що найперший мій обов'язок — це вірність Батьківщині й захист чистоти нашої величної арійської раси, провідної творчої сили цивілізацій.

— Розенбергу, вибори скінчилися. Позбавте мене промов. Відповідайте на поставлене запитання. А я спитав про почуття євреїв серед вашої аудиторії.

— Гадаю, якщо ми втратимо пильність, то єврейська раса зживе нас зі світу. Вони — слабаки й паразити. І наші споконвічні вороги. Раса, антитетична арійським цінностям та культурі.

Здивовані його запальністю, директор Епштейн і гер Шефер обмінюються занепокоєними поглядами. І перший пробує копнути глибше:

— Схоже, вам хотілося б уникнути прямої відповіді на моє запитання. Що ж, я спробую зайти з іншого боку. Значить, євреї — нечисленна нижча раса слабаків і паразитів?

Альфред киває.

— То поясніть мені, Розенбергу, як може така раса слабаків загрожувати нашій — усемогутній арійській?

Альфред намагається сформулювати відповідь, а гер Епштейн тим часом веде далі:

— Скажіть, Розенбергу, на заняттях гера Шефера ви вивчали теорію Дарвіна?

— Так, — відповідає той, — із гером Шефером у курсі історії, та з гером Вернером у курсі біології.

— І що ж ви знаєте з дарвінізму?

— Знаю про еволюцію видів і виживання найпристосованіших.

— О, так: виживають найпристосованіші. Ну й, звісно, на заняттях із Закону Божого ви уважно прочитали Старий Заповіт, чи не так?

— Так, на уроках гера Мюллера.

— Тож замислімося, Розенбергу, над тим фактом, що мало не всі народи й культури, про яких написано в Біблії, — а їх не одна дюжина — зникли. Адже так?

Альфред киває.

— Ви можете назвати деякі із цих зниклих народів?

Той нервово хапає повітря:

— Фінікійці, моавитяни... й ідумеї. — І кидає погляд на гера Шефера, який киває головою.

— Чудово. Але всі вони вимерли й пішли в небуття. Крім євреїв: євреї ж бо вижили. То хіба Дарвін не став би стверджувати, що євреї — найпристосованіші з-поміж них? Ви стежите за моєю думкою?

Відповідь Альфреда блискавична:

— Але не завдяки власним силам. Ті паразитували на арійській расі й тим не дали їй набути ще більшої пристосованості. Вони виживають, лише висмоктуючи з нас силу, золото та багатство.

— А-а, вони грають нечесно, — говорить на це гер Епштейн. — То ви гадаєте, що у величному задумі природи залишається місце для чесності? Інакше кажучи, у боротьбі за виживання шляхетна тварина не вдається до маскуванню й не підкрадається до здобичі хитрістю? Дивно, а от я не пригадую, щоб у праці Дарвіна йшлося про чесність.

Альфред, розгубившись, сидить мовчки.

— Гаразд, годі про це, — мовить директор. — Поміркуймо над іншим. Ви, Розенбергу, звісно ж, не станете заперечувати, що єврейська раса дала світові видатних мужів. Узяти хоч би Ісуса, Господа нашого, який був єврей за народженням.

І знову Альфред не бариться з відповіддю:

— Я читав, що Ісус народився в Галілеї, а не в Юдеї, де мешкали євреї. І хоча галілеяни зрештою перейняли юдаїзм, у них не було ні краплі крові справжніх ізраїльтян.

— Що? — Директор Епштейн здіймає руки горі й обертається до гера Шефера із запитанням: — Гер Шефер, звідки в нього ці уявлення? Якби Розенберг був дорослий, то я запитав би, чи не випив він зайвого. Це ви *такого* навчаєте на уроках історії?

Той хитає головою й обертається до Альфреда.

— Де ви нахапалися таких ідей? За вашими словами, десь вичитали, але не з моєї навчальної літератури. Що ви читаєте, Розенбергу?

— Шляхетну книжку, гер Шефер. «Засади ХІХ століття».

Той ляскає себе долонею по лобі й осідає у своєму напівкріслі.

— Про що мова? — запитує директор Епштейн.

— Про писанину Г'юстона Стюарта Чемберлена, — відповідає гер Шефер. — Він англієць, зять Вагнера. Пописує вигадливі книженці з історії: ну, тобто з історії, яку сам і вигадує. — Тут він знову обертається до Альфреда: — Де ви надибали ту книжку Чемберлена?

— У дядьковому домі, де я ознайомився з уривками, а відтак подався до книгарні через вулицю, щоб купити й собі. Її там не було, але для мене замовили. Ось що я читав увесь минулий місяць.

— Оце так завзяття! Вам би приберегти його для текстів, які входять до навчальної програми, — мовить гер Шефер і широким помахом руки вказує на полиці з томами в шкіряних палітурках, що облямовують стіну директорського кабінету. — Чи хоч би для одного з них!

— Гер Шефер, — звертається до нього директор, — то ви читали працю цього... Чемберлена?

— У тій мірі, у якій бажаю ознайомлюватися з «працями» псевдоісториків його штабу. Він — популяризатор ідей Артюра Гобіно, французького расиста, чий писання про споконвічну вищість арійських рас уплинули на Вагнера. І Гобіно, і Чемберлен роблять химерні заяви щодо провідної ролі арійців у величних цивілізаціях Давньої Греції й Риму.

— Свого часу величних! — зненацька втручається Альфред. — Доки арійці не змішалися з нижчими расами — шкідниками-євреями, маврами й азіатами. Після чого кожна з них і занепала.

І директор Епштейн, і гер Шефер здригаються, коли учень наважується перебити їхню розмову. Перший кидає на вчителя такий погляд, неначе саме той у цьому винен.

А гер Шефер перекладає провину на учня:

— Коли б то він і на заняттях виявляв не менший запал. — Й обертається до Альфреда. — Скільки разів я казав вам те саме — га, Розенбергу? Ви ж бо здавалися нітрохи не зацікавленим у власній освіті. Скільки разів я намагався заохотити вас до участі в наших

читаннях? І раптом ось він, полюбуйтеся — палає збудженням від книжки. Як накажете це розуміти?

— Можливо, це тому, що я ніколи досі не читав такої книжки — книжки, у якій розказано всю правду про шляхетність нашої раси, про помилки вчених, що змальовують історію як прогрес людства, хоча істина полягає в тому, що це наша раса створила цивілізації всіх величних імперій! Не лише грецьку та римську, а і єгипетську, перську, індійську. Кожна із цих імперій занепадала тільки тоді, коли нашу расу засмічували докколишні — неповноцінні.

Альфред дивиться в бік директора Епштейна і якнайшанобливішим тоном видобуває:

— З вашого дозволу, гер директор, ось моя відповідь на ваше нещодавнє запитання. Ось чому я не переймаюся через уражені почуття кількох учнів-євреїв або слов'ян: вони теж неповноцінні, але не такі організовані, як євреї.

Директор Епштейн і гер Шефер знову обмінюються поглядом — лише тепер обидва нарешті збагнули всю серйозність проблеми. Йдеться не просто про витівки юного максималіста.

— Будь ласка, Розенбергу, зачекайте за дверима, — говорить директор. — Нам треба порадитися наодинці.

⁵ Гер Розенберг, зайдіть, будь ласка (нім.).

⁶ Schmutzfinger — (досл.) «Гидкопалій» (нім.).

⁷ Drecklecker — (досл.) «Лайнолиз» (нім.).

⁸ Rosenblum — (досл.) «Квіт Троянди» (нім.).

⁹ Gru..nbaum — (досл.) «Зелене Дерево» (нім.).

Розділ третій. Амстердам.

1656 рік

У сутінках суботи, що наставала, Йоденбрестрат кишіла євреями. Кожен із них ніс молитовника та оксамитову торбинку з молитовним покривалом. Кожнісінький сефард¹⁰ Амстердама прямував у бік синагоги, за винятком одного-єдиного. Замкнувши крамницю, Бенту довго стояв на порозі й дивився на потік своїх одновірців-євреїв, а відтак, глибоко вдихнувши, пірнув у натовп і попростував у протилежному напрямку. Він уникав зустрічних поглядів і підбадьорливо шепотів сам до себе, щоб притлумити збентеження: «Ніхто не звертає уваги — всім байдуже. Важить не погана репутація, а нечисте сумління. Я вже багато разів так чинив». Але його серце вилітало з грудей, залишаючись невразливим до кволих випадів розуму. Відтак він спробував відсторонитися від зовнішнього світу, зануритися в себе та відволіктися, дивуючись цьому химерному двобою логіки та емоцій — герцю, у якому розум завжди виявлявся переможеним.

Коли юрба поріділа, той закрокував невимушеніше й повернув ліворуч — на вулицю, що прилягала до каналу Конігсграхт, — у бік будинку та навчальної аудиторії Франциска ван ден Ендена, екстраординарного професора латини й класичної філології.

Хоча зустріч із Франку й Жако була пам'ятна, але ще незабутнішим стало знайомство, яке зав'язалося в крамниці Спінози кількома місяцями раніше, коли туди вперше завітав Франциск ван ден Енден. І Бенту дорогою забавлявся, пригадуючи його тодішній візит, усі деталі якого зберіг у пам'яті з абсолютною чіткістю.

Уже майже сутеніє, заходить субота, і тут у його крамничку заморських товарів заходить огрядний чоловік середнього зросту, строго вбраний, з вишуканими манерами, і починає розглядати те, що на полицях. Бенту саме пише у своєму щоденнику й так захопився процесом, що й не помічає появи відвідувача. Зрештою ван ден Енден, увічливо кашлянувши, сповіщає того про свою появу, а відтак зауважує — наполегливим, утім не те щоб неприязним тоном:

— Молодий чоловіче, ви ж не надто зайняті, щоб обслужити покупця, еге ж?

На півслові зронивши перо, Бенту зривається на ноги.

— Занадто зайнятий? Навряд чи, пане. Ви — перший покупець за цілий день. Прошу, вибачте мою неухважність. Чим можу допомогти?

— Мені б літр вина та ще, мабуть, залежно від ціни, кіло он тих кощавих родзинок, що в нижньому ящику.

І коли Бенту ставить на одну шальку терезів свинцеву гирку й бувалим у бувальцях дерев'яним совком досипає на другу родзинки — доки обидві не прийдуть у рівновагу, — ван ден Енден додає:

— Але я заважаю вам писати. Ну що за обнадійлива й незвична — ні, більше ніж незвична, я б сказав, унікальна — подія: зайти до крамниці й натрапити на молодого прикажчика, який аж так заглибився в процес письма, що не звертає уваги на покупців. Як викладач, я зазвичай переживаю прямо протилежний досвід — застаю своїх студентів за неписанням і недуманням, хоча саме це вони й мали б робити.

— Справи йдуть кепсько, — відказує Бенту. — Тож я просиджую тут годину за годиною, не маючи чим зайнятися, окрім як писати та думати.

Почуваючи указує пальцем на щоденник Спінози, і досі відкритий на тій самій сторінці, де той писав.

— Дайте-но я спробую здогадатися, що ви пишете. Справи йдуть кепсько, й ви, поза сумнівом, непокоїтеся за долю свого товару. Тож заносите в журнал видатки й надходження, підбиваєте баланс і складаєте перелік можливих виходів із ситуації? Чи не так?

Бенту, почервонівши з лиця, перевертає щоденник догори палітуркою.

— Переді мною, молодий чоловіче, критися нічого. Я — майстер помічати й не зраджую чужої довіри. Та й сам не від того, щоб подумати про заборонене. А крім того, за фахом я вчитель риторики і, запевняю вас, міг би підправити ваші навички.

Спіноза підносить щоденник перед очі клієнта й запитує, тамуючи усмішку:

— А як у вас із португальською, пане?

— Португальською?! А ви, молодий чоловіче, підловили мене. Я знаю голландську. Знаю французьку, англійську, німецьку. Знаю латину та

грецьку. Трохи знаю навіть іспанську та якусь децицію гебрайської й арамейської. Але не португальську. Ви чудово розмовляєте по-голландськи, то чому б вам і не писати голландською? Адже ви, поза сумнівом, тутешній?

— Так. Мій батько емігрував із Португалії, коли я був ще дитиною. І хоч торгівлю й обладки я веду голландською, та в її книжному варіанті подекуди плутаюся. Інколи я пишу й іспанською. А ще я глибоко студіював гебрайську.

— Ох, як же мені завше кортіло почитати Святе Письмо мовою оригіналу! На жаль, у єзуїтів я отримав лише слабеньку підготовку з гебрайської. Але ви й досі не відповіли, чи вгадав я, що саме ви пишете.

— Ваш висновок, наче я підбиваю баланс і прикидаю, як поправити торгівлю, ґрунтується, гадаю, на моєму зауваженні, що справи йдуть кепсько. Дедукція логічна, але в цьому конкретному випадку цілковито хибна. Я рідко коли довго думаю про справи й ніколи про них не пишу.

— Он воно що — визнаю свою помилку. Але перше ніж продовжити розмову про предмет ваших записів, я, з вашого дозволу, зроблю коротенький відступ, зауваження педагога: професійна звичка бере своє. Ви неправильно вживаєте термін «дедукція». Процес побудови раціонального висновку на основі часткових засновків (іншими словами, висхідний умовивід: від окремих спостережень до загальної теорії) називається індукцією, тимчасом як дедукція виходить з апріорної теорії і з її допомогою роблять низхідний умовивід до сукупності висновків.

Зауваживши вдумливий і, вочевидь, вдячний кивок співрозмовника, ван ден Енден веде далі:

— То про що ж ви, молодий чоловіче, пишете, коли не про справи?

— Просто про те, що бачу за вікном крамниці.

Ван ден Енден обертається, щоб простежити за поглядом Бенту назовні, на вулицю.

— Погляньте. Кожен поспішає. Носить ся сюди-туди весь день і все своє життя. Заради чого? Багатства? Слави? Усолоти тіла? Такі цілі, поза сумнівом, хибні й ведуть у нікуди.

— Чому?

Бенту вже сказав усе, що збирався, але, збадьорений запитанням свого покупця, веде далі:

— Бо наслідком стає їхнє саморозмноження. Щоразу, коли однієї з них досягнуто, та лише породжує додаткові потреби. Тож маємо ще більше метушні, ще більше пошуків, і так до нескінченності. А значить, істинний шлях до нескороминущого щастя мусить лежати деінде. Ось про що я розмірковую та шкрябаю в щоденнику. — І Бенту паленіє: він ще ніколи й ні з ким не ділився такими думками.

На обличчі відвідувача проступає величезна цікавість. Він опускає додолу сумку з покупками, підходить ближче та пильно вдивляється в лице Бенту.

Тут і настала та мить — усім митям мить. Як же любив її Бенту — той вираз подиву, оновленого, зростого інтересу й поваги, що проступив на обличчі в незнайомця. Та ще й якого незнайомця! Посланця з привільного, відкритого, неєврейського світу. Людини вочевидь не останньої. Він виявив, що неспроможний знов переживати в пам'яті ту мить лише один-єдиний раз. Натомість юнак знову й знову згадував тодішню «німу сцену» по два, а інколи й по три-чотири рази. І щоразу, коли та поставала перед внутрішнім поглядом, йому на очі набігали сльози. Викладач — статечна, світська людина — зацікавився ним, сприйняв його всерйоз та ще й, певно, подумав: «А це непересічний молодий чоловік!»

Бенту із зусиллям відірвався від своєї зоряної миті й став згадувати продовження їхньої першої зустрічі.

Покупець напосідає:

— То, кажете, нескороминуще щастя лежить деінде. Так розкажіть же мені про це ваше «деінде».

— Я знаю тільки, що воно — не в тлінних речах. Не ззовні, а всередині. Страхітливість, нікчемність, бажаність чи безцінність визначає не що інше, як наш розум, тож його й тільки його треба вдосконалювати.

— Як вас звати, молодий чоловіче?

— Бенту Спіноза. А гебрайською мене звать Барух.

— Тож латиною це буде «Бенедикт». Хороше, благословенне ім'я. А я — Франциск ван ден Енден, у мене академія з вивчення класичної філології. То, кажете, Спіноза... хм, від латинського spina й spinosus, що означає, відповідно, «терен» і «тернистий».

— D'espinhosa португальською, — каже Бенту, киваючи, — «з місцини, яка поросла колючками».

— Запитання такого ґатунку, як ваші, і справді можуть видатися колючими зашореним наставникам-доктринерам. — Тут вуста ван ден Ендена бгаються в пустотливу усмішку. — Скажіть, молодий чоловіче, для своїх учителів ви, мабуть, були ще тою скабкою в одному місці?

Бенту й собі всміхається:

— Так, було діло... колись. Але тепер я самоусунувся від своїх учителів. І повіряю свою колючість тільки щоденнику. У схильній до забобонів громаді запитання на кшталт тих, що в мене, небажані.

— Забобони та розум ніколи не водять близької компанії. Але я, напевно, міг би звести вас із приятелями, що думають так само, як і ви. Ось, наприклад, той, із ким вам варто познайомитись. — Ван ден Енден запускає руку в сумку, видобуває звідти старовинний том і простягає його Бенту. — Його звать Аристотель, і ця книжка містить роздуми над запитаннями того ж ґатунку, що й ваші. Він теж уважав розумову діяльність і прагнення вдосконалити нашу здатність до пізнання за найважливіше й питоме для людини заняття. А одним із ваших наступних уроків має стати його «Нікомахова етика».

Іще не розкриваючи книжки, Бенту підносить її до обличчя та втягує ніздрями запах.

— Я чув про цього чоловіка та хотів би познайомитися з ним. Але нам ніколи не поспілкуватись: я не знаю грецької.

— Значить, і грецька має стати частиною вашої підготовки. Звісно, після того як засвоїте латину. Як прикро, що ваші вчені рабини так мало знають із класики. Їхній кругозір такий вузький, що ті нерідко забувають: неєвреї теж зайняті пошуком істини.

Бенту відповідає миттєво, бо, щойно починаються нападки на євреїв, він, як завжди, тримається своїх:

— Це неправда. І рабі Менаше, і рабі Мортейра читали Аристотеля в латинському перекладі. А Маймонід уважав Аристотеля найвидатнішим серед філософів.

Ван ден Енден виструнчується:

— Добре сказано, молодий чоловіче, ще й як добре сказано. Своєю гідною відповіддю ви склали мій вступний іспит. Така відданість

колишнім учителям спонукає мене видати вам офіційне запрошення на навчання в моїй академії. Час вам не просто почути про Аристотеля, а й самому ознайомитися з ним. Я можу зробити його доступним для вас — і то разом із цілим сонмом колег, як-от Сократ, Платон і ще багато інших.

— Ох, але ж за навчання доведеться платити? А справи, як я й казав, ідуть кепсько...

— Не маю сумніву, що ми дійдемо згоди. Для початку погляньмо, який із вас учитель гебрайської. Бо нам із донькою хотілося б поглибити свої знання. А там, може, знайдемо й ще якісь форми натурального обміну. Ну а поки пропоную вам додати до моїх вина та ізюму кіло мигдалю... Але не до цих, кощавих, родзинок — спробуймо он ті тлусті, що на верхній полиці.

Ці спогади про початок його нового життя були такі захопливі, що занурений у марення Бенту незчувся, як проминув мету своєї подорожі на кілька кварталів. Здригнувшись, він отямився та, швидко зорієнтувавшись, спрямував кроки до будинку ван ден Ендена — вузької чотириповерхової споруди, що виходила фасадом до каналу Сінгель. Піднімаючись на верхній поверх, де проходили заняття, він, як завше, трішки зволікав на кожному прогоні й зазирає у житлові приміщення. Вигадливе облицювання підлоги на першому поверсі, облямованої низкою синьо-білих делфтських кахлів із вітрянками, не надто цікавило візитера.

На другому пахоці кислої капусти та гострого каррі нагадали йому, що той укотре забув пообідати й повечеряти.

Затримуючись на третьому, він не милувався полиском арфи та складками гобеленів, а незмінно смакував численні картини, що ними була завішана кожна стіна. Бенту кілька хвилин розглядав невеличке зображення витягнутого на берег човна, ретельно зауважуючи перспективу, яку утворювали великі постаті на березі та дві менші фігурки в човні — одна стояла на кормі, а друга, найкрихітніша, сиділа на носі, — й закарбовував усе це в пам'яті, щоб пізніше того ж таки вечора скопіювати вуглиною.

А на четвертому його вітали ван ден Енден і шість юних студентів академії: один іще вивчав латину, а п'ятеро вже перейшли до грецької. Того вечора викладач, як завжди, розпочав із латинського диктанту, що його спудеї, вправляючись, мусили перекласти голландською або грецькою. Сподіваючись прищепити їм пристрасть до засвоєння нових мов, ван ден Енден обирав для навчання тексти, покликані забавити й зацікавити. Протягом останніх трьох тижнів то були фрагменти з Овідія, а на тогоденному занятті їм диктували уривок з історії про Нарциса.

На відміну від решти студентів, Спіноза виявляв хіба що мінімальний інтерес до оповідей про чудеса та фантастичні метаморфози. Незабаром зробилося очевидно, що забавляти його було зайве. Він-бо й так палав пристрастю до навчання та мав разючі здібності до мов. І хоча ван ден Енден одразу збагнув, що учень із Бенту вийде непересічний, та все ніяк не міг надивуватися з того, як цей молодий чоловік на льоту хапав і засвоював кожне поняття, кожне

узагальнення та кожен граматичний виняток, не встигали відповідні пояснення зірватися в наставника з вуст.

Рутинним завданням, тренуванням латинського лексикону, опікувалася дочка ван ден Ендена, Клара-Марія, довготелеса й тонкошия тринадцятилітка зі звабливою усмішкою й сколіозом. Вона й сама мала дивовижний хист до лінгвістики і, не соромлячись, демонструвала свої здібності іншим студентам, раз по раз перескакуючи з мови на мову під час обговорення з батьком тогоденних успіхів кожного з них. Попервах Бенту був шокований: одним із догматів юдаїзму, що їх він ніколи не брав під сумнів, була нижчість жінок — як у правовому, так і в розумовому сенсі. Й хоча Клара-Марія його ошелешила, той став сприймати її як таку собі дивину, примху природи, окремо взятий виняток із правила, що розум жінки — не рівня чоловічому.

Щойно ван ден Енден із п'ятьма студентами, що билися над грецькою, виходили з аудиторії, як Клара-Марія — із мало не комічною для тринадцятилітки серйозністю — починала ганяти Бенту й Дірка Керкрінка, німецького студента, за матеріалом їхнього домашнього завдання — словниковим запасом і відмінюванням. Дірк студіював латину, бо потребував її для вступу на медичний факультет у Гамбургу. Попрактикувавши з ними нові слова, Клара-Марія попросила Бенту та Дірка перекласти латиною популярний голландський віршик Якоба Катса про належну для молодих незаміжніх дівчат поведінку, що його вона продекламувала в чарівній манері. А відтак засіяла, підвелася та зробила кніксен, коли спершу Дірк, а за ним одразу ж і Бенту заплодували її декламації.

Для Бенту апогеєм вечора завжди ставало його завершення, коли всі студенти збиралися в більшій з аудиторій — єдиній, яка мала вікна, — щоб прослухати лекцію ван ден Ендена про античність. Того разу її темою була давньогрецька ідея демократії — на його думку, найдосконалішої форми правління, хоча й доводилося визнати (тут він кинув погляд на доньку, яка відвідувала всі його лекційні заняття), що «давньогрецька демократія залишала осторонь понад п'ятдесят відсотків населення, зокрема жінок і рабів». «Замисліться над парадоксальним становищем жінки в драматургії Давньої Греції, — вів далі лектор. — З одного боку, грекиням було заборонено відвідувати вистави (або ж, пізніше, у просвіченіші століття, їх допускали

в амфітеатр, але тільки на ті місця, звідки було найгірше видно сцену). І водночас згадайте героїнь грецьких драм — жінок зі сталевою волею, які стали протагоністками найвидатніших трагедій Софокла та Еврипіда. Дозвольте мені коротко описати трьох найгрізніших персонажок в усій класичній літературі — Антігону, Федру й Медею».

А після лекції, під час якої він звертався до Клари-Марії з проханням прочитати кілька найдраматичніших пасажів Антігони грецькою і голландською, ван ден Енден попросив Бенту затриматися на кілька хвилин, коли решта вже пішли.

— Бенту, нам треба поговорити про кілька речей. По-перше, пам'ятаєте мою пропозицію, що її я зробив, коли ми вперше зустрілись у вашій крамниці? Обіцянку познайомити вас зі спорідненими душами поміж мислителів? — Бенту кивнув, і ван ден Енден повів далі: — Я не забув про неї і ось-ось візьмуся до виконання обіцяного. Ваші досягнення з латини — грандіозні, тож тепер ми звернемося до мови Софокла й Гомера. Наступного тижня Клара-Марія почне навчати вас грецького алфавіту. А крім того, я підібрав тексти, які мають особливому вас принадити. Ми працюватимемо над уривками з Аристотеля й Епікура, які стосуються саме тієї проблематики, що до неї ви виказали зацікавлення під час нашої першої зустрічі.

— Це ви про записи в моєму щоденнику щодо суєтних і нескороминущих цілей?

— Точнісінько так. А для подальшого вдосконалення вашої латини я пропоную вам ось який крок: відтепер робіть нотатки саме цією мовою.

Бенту кивнув.

— І ще одне, — вів далі ван ден Енден. — Ми з Кларою-Марією готові вивчати гебрійську під вашим наставництвом. Ви не проти розпочати заняття з наступного тижня?

— Залюбки, — відказав Бенту. — Це принесло б мені неабияку насолоду та дало б змогу повернути вам мій величезний борг.

— То, може, час подумати про дидактичні методи? Ви маєте хоч якийсь досвід викладання?

— Три роки тому рабі Мортейра просив мене допомогти йому навчати гебрійської молодших учнів. Я занотував тоді чимало думок щодо хитросплетінь давньоєврейської та сподіваюся одного дня укласти граматику цієї мови.

— Чудово. Не сумнівайтесь, у вас будуть уважні студенти з величезною жагою до знань.

— Кумедний збіг, — докинув Бенту, — якраз сьогодні по обіді я став адресатом дивного прохання про дидактичну розмову. Кілька годин тому мене розшукали двійко вбитих горем чоловіків і спробували перетворити на такого собі наставника. — І Бенту взявся розповідати подробиці своєї зустрічі з Франку й Жако.

Ван ден Енден уважно вислухав його розповідь, а коли той закінчив, сказав:

— Сьогодні я додам до вашого домашнього завдання з латинського лексикону ще одне слово. Прошу, запишіть собі: *caute*. Про його значення вам допоможе здогадатися іспанське *cautela*.

— Так, «обережність» — португальською *cuidado*. Але чому *caute*?

— Латиною, будь ласка.

— *Quid cur caute?*

— Є в мене вивідувач, який доносить, що ваші друзі-євреї не в захваті від того, що ви навчаєтеся в мене. А ще вони невдоволені тим, що ваше відсторонення від громади зростає. *Caute*, хлопчику мій. Будьте обережні й не давайте їм подальших приводів для невдоволення. Не повіряйте своїх потаємних думок і сумнівів незнайомцям. А наступного тижня побачимо, чи не зможе Епікур дати вам добру пораду.

[10](#) Сефарди — субетнічна група євреїв, що історично сформувалася на Піренейському півострові.

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ